

HEINRICH GÖSEKENI SÕNARAAMATU SENI MÄRKAMATA EESKUJU*

KAI TAFENAU

Aastal 2010 möödus 350 aastat Kullamaa pastori Heinrich Gösekeni (1612–1681) grammatika ja sõnaraamatu ilmumisest. Gösekeni grammatika polnud teatavasti esimene omataoline, juba olid ilmunud Heinrich Stahli tallinnakeelne (1637) ja Johannes Gutsلاffi tartukeelne (1648) grammatika ning mõlemad oli Göseken ka oma keeleõpetuse koostamisel kasutanud. Nii Stahli kui ka Gutsلاffi grammatika sisaldas peale keelereeglite ka sõnastikku ning ka siin järgis Göseken nende eeskju, kuid tema sõnastik on eelkäijate omadest märgatavalt mahukam: tegemist on kõige rikkalikuma sõnavaraallikaga XVII sajandist. Hoolimata sellest kõlavast tiitlist ja asjaolust, et Gösekeni sõnaraamatut võivad oma alguspunktiks pidada paljud eesti erialakeeled, pole seda kuigi põhjalikult uuritud. Seni põhjalikem ülevaade Gösekeni sõnaraamatu sisust avaldati 50 aastat tagasi tähistamaks sõnaraamatu ilmumise 300. aastapäeva (Valmet 1960). Valdavalt on seda uuritud kitsaste valdkondade kaupa, keskendudes näiteks arhailistele või muidu huvitavatele sõnadele ja väljenditele (Mägiste 1957; Mund 2001; Kingisepp 2009), fraseologismidele (Krikmann 1986) või konkreetsele sõnaliigile (Mund 2003). Peale keeleteadlaste on Gösekeni sõnaraamat eesti talurahva eluolu valgustajana huvi pakkunud ka etnoloogidele, näiteks eestlaste toidulaua (Ränk 2000) või rahvariiete ajaloo uurimisel (Viires 2001).

Gösekeni sõnastikku on ühest küljest iseloomustatud kui tõlkesõnaraamatut (Valmet 1960: 612), teisalt on Ants Viires (2001: 17) juhtinud tähelepanu sellele, et tegemist on esimese sõnaraamatuga, kus paljude sõnade puhul sisuliselt lähtutakse eesti keelest. Seni on uuritud ainult seal esitatud eesti vasteid, sõnastiku teisele poolele, saksa ja ladina keelele, pole üldjuhul tähelepanu pööratud. Ka hiljuti ilmunud muudetud keelesuunaga sõnastik (Kingisepp jt 2010) on mõeldud selleks, et eesti keelematerjali tänapäeva uurijale mugavamalt kättesaadavaks teha (Ress 2009: 631–632). Varasemad uurijad on muidugi osutanud sõnaraamatu tõlkelisusest tulenevatele eripäradele, näiteks sellele, et Göseken on teatavaile sõnadele vägagi järjekindlalt vasteid otsides esitanud oma sõnaraamatus ka sellist materjali, mis ilmselt ei pärine tüüpilisest rahvakeelest. Tihti esineb kaudtõlkeid ja perifrastilisi väljendeid. Märkamata pole jäänud Gösekeni kimbatus, kuidas eesti keeles edasi anda mõisteid, mis olid rahvale seni tundmatud (Valmet 1960: 615–616; Kask 1956: 142; Kask 1970: 53–55). Pole aga püsitatud küsimust, miks Göseken üldse

* Artikkel tugineb 2010. aasta 12. novembril Tartus X vana kirjakeele päeval peetud ettekandele. Artikli aluseks olnud tähelepanekud tegin, toimetades Gösekeni sõnaraamatu muudetud keelesuunaga väljaannet, mille koostasid Valve-Liivi Kingisepp ja Kristel Ress. Ilma nende aastatepikkuse tööta poleks see artikkel võimalik olnud. Artikli valmimist on toetanud riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu” projekt „Eesti vana kirjakeele sõnastikud” ja ETF-i grant nr 7896.

pidas vajalikuks esitada oma sõnaraamatus sellist materjali, millele ta rahvakeelest vastet ei leidnud.

Sõnastiku koostamise põhimõtete kohta leiab kõige vahetumaid andmeid Gösekeni grammatika eessõnast. Niisiis annan kõigepealt ülevaate Gösekeni enda ütlustest oma grammatika eesmärgi, sihtrühmade, sõnastiku koostamise viisi ja sisu kohta.

Göseken ise oma sõnaraamatust

Milleks?

Pöördumises heasoovliku lugeja poole kirjutab Göseken, et iga pastor, kelle Jumal siia maale jutlustajaks kutsub, peaks tegema kahte asja: koguma eestikeelseid sõnu ja tõlkima piiblisalme. Muidu polnud tema hinnangul võimalik Jumala sõna õigesti ja puhtalt jutlustada (Göseken 1660:)b_(VIB-)b_(VIIa)). Niihästi kirikuvisitatsioonidel kui ka Uue Testamendi tõlgetes oli Göseken tähele pannud vaimulike puudulikkust eesti keele oskust. Ta toob näiteks, kuidas keegi oli Matteuse evangeeliumi 3. peatükis (Mt 3:7) tõlkinud *Jhr Ottergezüchte* kui *Teije Sarama-Suggu* 'teie saarma-sugu', mitte *Teije Nasticko-Suggu*, nagu oleks pidanud, ajades omavahel segamini saarma (sks *Fisch-Otter*) ja nastiku (sks *Natter* ehk *giftige Otter*) (Göseken 1660:)a_(VIB)). Selliste eksimuste vältimiseks oli vaja keelt õppida algusest peale õigesti, tundes põhjusi, miks nii kõneldakse (Göseken 1660:)a_(V)). Korraliku keeleõpetuse ja hea sõnatagavara koostamist pidaski Göseken oma töö eesmärgiks (Göseken 1660:)b(

Kellele?

Eesti keele oskust polnud Gösekeni meelest vaja aga mitte ainult vaimulikel, vaid ka teiste seisuste esindajatel. Ta nimetab nii maa valitsejaid ja kohtuametnikke kui ka kaupmehi, käsitöölisi, reisimehi, peremehi, teenreid, kaupmeheselle ja studioosusi, kes kõik vajasisid eesti keele oskust, et siin paremini hakkama saada ning oma töökohustusi täites inimestega suhelda (Göseken 1660:)a_(VIB-VIIB),)b_(VB-VIA)).

Kuidas?

Gösekeni enda sõnul oli ta Stahli „Anführungile” (1637) puhtad paberilehed vahele köitnud ja lisanud sinna hea hulga sõnu ning peale selle veel ka grammatika- ja süntaksitählepanekuid, osalt Gutsloffi grammatikast, osalt oma kogemusest (Göseken 1660:)b_(VIIa)).¹ Teisal ütleb ta, et oli eestikeelseid sõnu üles märkinud juba 20 aastat (Göseken 1660:)b_(VIIIb)), s.t ta oli sellega alustanud ilmselt kohe Eestimaale saabudes. Kui Johannes Gutsloff 1656. aastal venelaste sissetungi eest Tallinna põgenes ja Eestimaa piiskopile Joachim Jheringile oma piiblitõlke ette näitas ning Jhering, kes oli ka Gösekeni tööd näinud, andis neile ülesande koos edasi töötada, võtnud Göseken nõuks alusta-

¹ Sama tehnikat kasutas Göseken ka Uue Testamendi tõlke koostamisel: oma sõnul köitis ta puhtad paberilehed vahele ühele piiblieksemplarile, säilinud käsikirja järgi otsustades tõenäoliselt Johannes Gutsloffi tartukeelse Uue Testamendi tõlke ärakirjale, ja lisas siis vähehaaval tallinnakeelse tõlke (Tafenau 2006: 262–264).

da sõnaraamatust, mis pidi tulema kolmekeelne: keskel saksakeelne sõna, ühel pool tallinna-, teisel tartukeelne sõna.² Ent siis Gutsclaff suri, mõne aja pärast suri ka piiskop Jhering ja Göseken pidi piirduma ainult tallinnakeelse sõnastikuga (Göseken 1660:)b_(VIIa-b)).

Mis?

See sõnastik, „täielik vokabulaar”, koosnes Gösekeni sõnul algselt kolmest osast: kõigepealt grammatika- ja süntaksijuhistest, siis teemade kaupa korrastatud sõnaloendist ning lõpuks sõnade eristusest mitmetähenduslike sõnade, sünonüümide ja paronüümide järgi (Göseken 1660:)b_{(VIIb, vrd)b()}. Kui Tallinna gümnaasiumi trükkal Adolph Simon tahtis 1659. aastal välja anda Stahli grammatika uustrüki, õnnestus Gösekenil teda veenda hoopis enda tööd trükkima (Treumann 1977: 56), kuid esialgses mahus polnud seda võimalik teha ja nii pidi Göseken oma vokabulaari pisut kärpima ja piirduma lühendatud variandiga. Enam-vähem esialgsel kujul säilis vaid esimene osa, teise osa sõnad pani Göseken tähestikulisse järjekorda, kolmandast osast aga loobus sootuks (Göseken 1660:)b(,)b_(VIIb)).

Tulevikuplaanid

Pühenduses Eestimaa kubernerile ja teistele kõrgetele ametikandjatele väljendas Göseken lootust, et ka esialgu raamatust väljajäänud osad, mis käsitlesid eesti sõnade eristust ja tähelepanekuid nende kasutamise kohta, edaspidi trükki antakse (Göseken 1660:)b_(III)). Trükki need teatavasti siiski ei jõudnud, kuigi Göseken ei kaotanud lootust ja töötas oma sõnaraamatu kallal ilmselt kuni surmani. 1676. aastast on säilinud ta kiri Johann Heinrich Gerthile (EAA, f 1187, n 2, s 365, l 192–193p), kes oli toona Stockholmis kuninganna Hedvig Eleonora ülemõuejutlustaja, kuid kellest ilmselt loodeti juba siis, pärast Johann Jacob Pfeiffi surma, järgmist Eestimaa piiskoppi.³ Göseken kirjutas talle Eestimaa kirikuelu neljast olulisest puudujäägist ning mainis neist just esimesena, et puudub eesti keele sõnaraamat,⁴ „mis hõlmaks kõiki neid eesti keele sõnu, millega saaks kõike eesti keeles õigesti edasi anda ja eestlastega õiget eesti keelt rääkida”. See olnuks eeskätt mõeldud välismaalastele, kes tulid siia vaimulikuks: kohalikud eelistasid Gösekeni sõnul vaimulike viletsa elatise tõttu kaupmehekarjääri, need, kes ülikooli läksid, õppisid pigem juurat ja meditsiini, mis olid tulusamad erialad.⁵ Göseken mainib ka oma trükist ilmunud käsiraamatut, kuid kahetseb, et olude sunnil ei saanud see nii põhjalik, kui oleks pidanud. Tal oli parajasti käsil ka põhjalikuma töö koostamine, kuid nagu ta ise ütleb, ei olnud see töö jõukohane mehele, kellel oli arvuvalt muid kohustusi. Gösekeni hinnangul nõudnuks selline ettevõtmine muu-

² Eesti piiblitõlke ajaloo käsitlustes on mõnikord (nt EKA I: 135; Laats 1989: 707; Paul 1999: 308; Hasselblatt 2006: 143–144) väidetud, et Gösekenil oli plaan niimoodi välja anda Uus Testament või piibel, kuid see on eksitus, Gösekeni sõnu ei saa kuidagi niimoodi tõlgendada.

³ 1677. aastal sai uueks Eestimaa piiskopiks siiski Jacob Helwig (1631–1684), Gerth sai sellele ametikohale 1685. aastal.

⁴ Kolm muud olid eestikeelse piibli, korraliku kirikuseaduse ning eestikeelse postilli ja kirikukäsiraamatu puudumine.

⁵ Aivar Pöldvee (2008: 204) on näinud siin Gösekeni ambitsiooni pakkuda oma sõnastikus peale kõnekeele sõnavara ka usuteaduse, meditsiini ja õiguse leksikat, kuid see tõlgendus tundub liialt julge.

dest kohustustest vaba inimest, kellel oluks võimalik mööda maad ringi sõita ja sõnu koguda või siis pidada selleks kirjavahetust teiste pastoritega. Ta olnud seda piiskop Pfeiffi ajal ka korduvalt taotlenud, kuid tulutult.

Kui Göseken 1681. aastal suri, jäi temast peale piibli- ning laulu- ja palvetõlgete maha ka sõnaraamatu käsikiri. Gösekeni matusejutluse autori Joachim Sellius sõnul oli Göseken seda veel hiljuti tublisti täiendanud ja töö pisut enne surma valmis saanud, selle väljaandmise aga usaldanud ta oma väimehele Johann Wolfgang Boeclerile (Sellius 1682: F_b). Boecler andis 1685. aastal trükki küll äia märkmete tugineva raamatukese „Lihtsate eestlaste ebausukombed“ (Pöldvee 2008), kuid sõnaraamatu väljaandmiseni ta ei jõudnud. „Lihtsate eestlaste ebausukommetes“ mainib Boecler seda küll põgusalt kui enda käsutuses olevat eesti keele täiendatud sõnaraamatut, mille väljaandmiseks puuduvat ainult keegi, kes trükikulud kannaks (Boecler 1853: 676). Pole küll teada, et sõnaraamatu väljaandmist oleks Eestimaa konsistooriumis või mujal arutatud. Vähemalt osalt oli selles peale Boecleri probleematilise isiku ilmselt süüdi ka asjaolu, et parajasti oli hoopis aktuaalsem Uue Testamendi tõlke ettevalmistamine. Gösekeni sõnaraamatu käsikirja saatuse kohta andmed puuduvad.

Gösekeni sõnaraamat: kavatsused ja tulemus

Gösekeni enda sõnu uskudes võib niisiis eeldada, et tema eesmärk oli varasemate autorite tööd täiendades koostada sõnastik laiale kasutajateringile. Et Stahli ja Gutsloffi sõnastik on tunduvalt väiksema mahuga, nii võib oletada, et Göseken pidi suurema osa sõnadest ikkagi ise kokku otsima. Huvitav on Gösekeni väide, et tema sõnastik oli algselt üles ehitatud temaatiliselt, sest sel juhul tekib küsimus, kuidas ta sai Stahli tähestikulises järjekorras sõnastikule lehti vahele kõites ja sinna oma täiendusi tehes koostada temaatilise sõnastiku. Sõnastikku ennast silmas pidades tundub algne temaatiline ülesehitus siiski tõenäoline, sest kohati on sellest veel praegugi jälgi näha (Valmet 1960: 614), näiteks on märksõna *Beer* 'mari'⁶ all esitatud eri sorti marjade loetelu, märksõna *Ofen* 'ahi' all eri ahjutüübid ja ahju osad, märksõna *Flachs* 'lina' juures on esitatud lina töötlemise kohta käivaid väljendeid ja nimetatud linatöötlemisriistu, märksõna *Stein* 'kivi' juures hulk eri tüüpi kive, märksõna *Pferd* 'hobune' juures on esitatud hobuse omadusi ja hobusele iseloomulikke tegevusi jne. Mõistepiirkondadest on Gösekenil rohkesti loomade, taimede, somaatilisi ja haiguste nimetusi, sugulussuhteid, maa pinnavorme, ilma, tarberiistu jm talupoja eluolu iseloomustavat sõnavara (Valmet 1960: 617).

Ka grammatika eessõnas nimetatud sihtrühmadele võib kerge vaevaga leida sobivaid märksõnu ning kohati on üsna hõlpus aimata, millised neist võisid algses temaatilises korrastuses kokku kuuluda.

K o h t u a m e t n i k e l e mõeldes on märksõnale *gericht/judicium* 'kohus' lisatud liitsõnad *gerichtsCirck* 'kohtupiirkond', *gerichtsFrohn* 'kohtusulane', *gerichtsStuel* 'kohtujäri', *gerichtsTag* 'kohtupäev', *gerichtsZwang* 'kohtusundi-

⁶ Kui Gösekeni eestikeelsetel vastetel pole sisulist tähtsust, esitan siin ja edaspidi ladina ja/või saksa märksõna tõlke tänapäeva eesti keelde. Saksa ja ladina sõnad on esitatud Gösekeni kirjepildis, kuid järgimata täpselt tema vormistust.

mine'. Sama teema kohta võib leida veel märksõnad *richter/judex* 'kohtunik', *richten/urtheilen* 'kohut mõistma', *richthaus* 'kohtukoda', *anklagen, beklagen* 'kaebama', *Parth/litigator* 'hageja', *Beklagter* 'kostja', *gerichts handel* 'kohtuasi', *scheide Mann/arbiter* 'vahekohtunik', *scheidemans Ausspruch/arbitrium* 'vahekohtuniku otsus', *zeuge/testis* 'tunnistaja', *zeugen, bezeugen/testari* 'tunnistama', *Abscheid/decretum* 'kohtuotsus' jne, neile leiaks kergesti veel lisa.

Üksiksõnade kõrval esineb ka keerulisemaid väljendeid, näiteks *Rechtlich wieder einen verfahren* 'kohtusse kaebama' või *zum Erkenntnis für sich nehmen/diribere* 'kohtumõistmiseks ette võtma'. Mõne märksõna puhul aga on püütud teha üllatavalt üksikasjalikke tähenduseristusi, näiteks tähendusele *advokaat* vastab vähemalt neli märksõna, millele kõigile on enamasti antud erinevad eestikeelsed vasted: *Advocat*, ee *Krijwel*; *beystand/Advocat*, ee *lihckmees*; *vorsprecher/advocatus*, ee *Ette pajataja*, *Ette kostaja*, *Ette seisaja*; *Anwalt*, ee *ettepajataja*. Siia ritta võib veel lisada märksõna *Zungen Drescher/rabula*, ee *Abbi mees*, mida eestikeelse vaste põhjal otsustades võiks pidada eelmiste sünonüümiks, kuid saksa ja ladina sõna on pigem sõimusõna kehva, liialt sõnaohtra advokaadi kohta.

K a u p m e h e d võisid Gösekenilt leida niihästi üsna elementaarset sõnavara, nagu *Handel/mercemonium*, *Wahre/merx* 'kaup', *Handelsman/mercator*, *kauffman/negotiator* 'kaupmees', *Handlung/mercatura* 'kauplemine', *Handeln/handlung führen, kauffschlagen/mercari, kauffmanschafft treiben* jm 'kauplema', *Handel Stadt* 'kaubalinn', *kauffmans Schiff* 'kaubalaev', *Kaufen/emere* 'ostma', *kauffen/vendere* 'müüma', *Gewin* 'kasu', *Gewinnen/ lucrari* 'kasu saama', peale selle mõõtühikute nimetusi jms, kui ka spetsiifilisemat, näiteks eri tüüpi kaupmehi tähistavaid sõnu ja väljendeid: *Häke/propola*, *vorkauffer/propola* 'eestostja, ülesostja', *Kramer, Budensitzer/ tabernarius* 'poodnik', *trödeler/scrutarius* 'vanakraamikaupmees', *specerey Krämer* 'vürts-poodnik', *Störger/circumforaneus* 'rändkaupmees' (sama ladina vaste *circumforaneus* 'turult turule rändav' on antud ka saksa sõnale *LandStreicher*, mille eesti vasteks on toodud *pettis* 'petis').

Nagu kohtusõnavara puhul leidub ka siin keerukamaid väljendeid, nt *Handlung die einen allein zugelassen/monopolium*, ee *kus öhhel issipeines lubba on/ sedda kaupa ostma ehk mühma*. Siin tundub juba saksa märksõna ladina *monopolium*'i ümberütleva tõlkena ja eestikeelne vaste on omakorda saksa väljendi tõlge.

Vaimulikele mõeldud sõnavara pole samuti kuigi keeruline leida. Märksõnad hõlmavad teemadinge alates kirikuametnikest (nt *Bischoff* 'piiskop', *Priester/sacerdos* 'preester', *Pfarherr* 'kirikisand', *Kirchen-Diener* 'kiriku-teener', *Kirch-Vatter* 'kirikuvanem', *Küster* 'kõster', *Glockner* 'kellalööja') ja kiriklikest talitustest (nt *kind Tauff/baptismus* 'lapse ristimine', *Heilig Abendmahl* 'püha õhtusöömaaeg', *Sacrament* 'sakrament', *beicht* 'piht') kirikuruumide ja sisseseadeni välja (nt *predigstuel* 'kantsel', *Orgel* 'orel', *Sacristey/sacrarium* 'käärkamber', *Tauffstein/baptysterium* 'ristimiskivi').

Et Göseken ütleb oma sõnastiku eessõnas otse välja, et peale eestikeelseste sõnade kogumise on tema jaoks eriti oluline piibli tõlkimine, siis võiks eeldada, et sõnastikus on tähtsal kohal piiblisõnavara, seda enam, et grammatikas toob ta süntaksiosas mitu näidet piiblitekstist. Sõnastikus on Göseken otseselt mõnele piiblikohale viidanud seitsmel korral, kuid enamikul

juhtudest on need täiendused lisatud üksiksõnadele ning pigem tundub olevat tegemist juhuslike lisandustega, mitte kavakindla tegutsemisviisiga.

Näiteks on märksõnale *Strom/fluvius* 'jõgi' lisatud väljend *der Strom im Meer*, ee *wohl* 'vool [meres]' koos viitega teisele Moosese raamatule (14:27, Lutheri tõlkes: *Da recket Mose seine Hand aus vber das Meer/ Vnd das meer kam wider fur morgens in seinen strom*).⁷ Viide Vanale Testamendile on pisut ootamatu, sest teadaolevalt tõlkis Göseken ise ainult Uut Testamenti. Ülejäänud üksiksõnadele lisatud viited osutavadki Uuele Testamendile: *Schlauch*, ee *Asti/ast* 'astja' (Mt 9:17); *Laulich/tepidus*, *nicht kalt nicht warm*, ee *leige* (Ap 3); *Narbe (oder Mahlzeichen)*, ee *Arbe* '(haava)arm' (Gl 6:17); *unsträfflich*, ee *ilmalaidmatta*, *unsträfflich/inculpatus*, ee *ilmasühda*. Viimasel juhul viidatakse piiblikohale märksõnadele lisatud kommentaaris: „Ilma süüta, laitmatu (*sine crimine*), ἀνέγκλητος (Tt 1), aga mitte *ilmanuchtlematta* nagu saksa laulus: *sie wollen ungestraffet seyn/und lebn nach ihrem sinne*, *Need ilma nuchtlematta keick/ hehmelel tachtwat olla*.” Eestikeelne tsitaat pärineb 1656. aasta lauluraamatust, Gösekeni enda tõlkest (NEG 1656: 318). Kommentaari eesmärk on siin ilmselt juhtida tähelepanu saksa sõnade *unsträfflich* ja *ungestrafet* ning nende eesti vastete tähenduserinevusele.

Ülejäänud kaks otsesest piibliviidet on lisatud pikematele ütlustele, kuid tegemist pole täpsete tsitaatidega: *Schlaff ist süsser den Honig*, ee *unne on maggusamb Mett* (Kg 5:11) ja *den wer lange schläfft wird ein Betler*, ee *Saxa unne on santi Söhmen aigk* (siia on lisatud märkus: „Õp 24:34 järgi”). Arvo Krikmanni hinnangul (1986: 15) polegi „Manuctios” piiblist või kirikulaulust pärinevaid sententse ehk üle viie-kuue.

Ebaproportsionaalselt põhjalik kommentaar on lisatud ilmsele piiblimärksõnale *Scheidel stete* 'Pealuu paik' (Mt 27:33, Mk 15:22, Lk 23:33, Jh 19:17): „*Scheidel stete* vasteks annab õnnis Stahl *lahhutamise Asse*,⁸ just nagu *Scheiden stete*, sest hing lahutatakse kehast, kuid κρᾶνιον tähendab pealuud või pealage, siit ka *Scheitel stete*, koht, kus on surnute pead (nagu *Beinhaus* on *luukamber*), mistõttu on õigem tõlkida *peh lagge paick*, kuid parem ja õigem *huckatusse asse*, koht kus kurjategijaid hukatakse” (Göseken 1660: 395–396). Võimalik, et selline pikk kommentaar on sõnastikku sattunud Gösekeni märkmetest toona kasutuses olnud kirikuraamatute kohta. Eespool tsiteeritud 1676. aasta kirjas Gerthile (EAA, f 1187, n 2, s 365, l 193) viitab Göseken sellele, et ta oli käsiraamatu hoolega läbi vaadanud ja parandusi teinud, väga tõenäoliselt võis ta mingeid märkmeid teha juba enne sõnaraamatu trükkiaandmist, 1650. aastatel.⁹

⁷ Tänapäeva eestikeelses tõlkes: 'Ja Mooses sirutas oma käe välja mere kohale ning koiduajal meri pöördus tagasi oma paika'.

⁸ Viidatud on Kristuse kannatusloole Heinrich Stahli „Hand- und Hauszbuchi” kolmandas osas (Stahl 1638: Ggijb): *Ninck nemmat wihsit temma se asseme pehle/ ke kutzutaxe Ebreische keele siddes Golgatha/ se on/ erralahutamise asse/ ninck nemmat andsit temmalle ehticka/ ninck Wihna/ mirrhide ninck sappi kahs seckatut/ joda/ ninck kus temma sedda maitzis/ tachtis temma mitte johma*. Gösekeni enda Uue Testamendi tõlkes (EAA, f 1187, n 2, s 5323) on algselt olnud *huckapannemisse paick* (Lk 23:33) või *huckatusse paick* (Mt 27:33, Jh 19:17), millele ta on hiljem lisanud variandi *lagge peh paick* (Lk 23:33, Jh 19:17) või *surnud pehde paick* (Mt 27:33); Markuse evangeeliumist pole seda väljendit sisaldav osa säilinud.

⁹ Arvo Krikmann (1986: 14) on juhtinud tähelepanu huvitava asjaolule, et Gösekeni sõnaraamatus on ilmseid analoogiaid Heinrich Stahli „Leyen Spiegel” ühe jutlusega, ning on leidnud paralleele ka muude selleks ajaks ilmunud eestikeelsete teostega.

Muidugi esineb Gösekenil ka hulgaliselt muud piiblisõnavara, mis pole eraldi tähistatud, nt *prohvet, apostel, jünger, lehtmaja, lehtmajadepüha, kogudusetelk*, peale selle saanuks piiblitõlkes kasutada suurt osa sõnastikus leiduvast üldsõnavarast, kuid tundub, et süstemaatiliselt pole Göseken piiblisõnavara koondanud ega tähistanud.

Neist näidetest peaks olema ilmne, et Göseken on tõesti püüdnud kaasata oma sõnaraamatusse ainet, mis võinuks vähemalt osale eessõnas nimetatud sihtgruppidest huvi pakkuda. Kuid ei saa mainimata jätta asjaolu, et Gösekeni sõnastikus on palju ka sellist ainet, mis tundub isegi väga laia sihtgruppide ringi arvesse võttes ehk liialt spetsiifiline.

Tijger Ellaja ja teised

Näiteks ei piirdu Göseken siinmail levinud kodu- ja metsloomadega, vaid esitab veel terve nimekirja eksootilistest loomadest, kelle nimetusi Stahli ja Gutsloffli sõnastikus ei leidu ja kellest osale on ta ilmselt pidanud ise eestikeelsed vasted välja mõtlema, nagu *tijger (Tijger Ellaja); elevant (Elewant)*, kelle juures on üsna ootuspärasele märksõnale *elevandiluu (Elewanti Luh, pöddra kont)* lisatud ka mitte nii ootuspärane *elevandi lont (Elewanti Nenna); panter (parder Ellaja); ükssarvik (üx Sarw); kaljukits (Kiwwi Sick); pühvel (Saxa mah hergk)*; eesti vasteta on jäänud näiteks *ninasarvik (Nasen Horn/Rhinoceros), pähklihiir (haselMaus/sorex), karihiir (spitzmaus)* ja *ümi-seja (murmelthier/mus alpinus)*.

Loomadega seotud sõnavaras esineb ka teisi üllatavalt spetsiifilisi mõisteid, mis tunduvad viitavat isegi teaduslikule huvile loomariigi vastu. Märksõna *Thier/animal*, ee *weix* all on esitatud mitu võimalikku elusolendite liigitamise viisi, näiteks jalgade arvu (kahe- ja neljajalgseid), elupaiga (veeloom, kahepaikne) ja liikumisviisi (lendav, ujuv, roomav) järgi. Mujalt võib leida ka nii spetsiifilised märksõnad nagu *vivipaarne (Gebehrend lebendige Junge/viviparus, ee toob ellawat pojat)* ja *ovipaarne (Gebährend Eyer/oviparus, ee loob munna)*.

Tähelepanuväärne on ka nende sõnade nimekiri, millele Göseken eesti vastet pole andnud (Kingisepp jt 2010: 760–768). Göseken tunnistab ise oma eessõnas (1660:)b_(VIIIb), et tal ei õnnestunud kõigile sõnadele eesti vasteid leida, kuid et ta tahtis nende sõnade sissevõtmisega anda põhjust needki välja uurida. Seetõttu võiks eeldada, et tegemist pidi olema mingist aspektist oluliste sõnadega. Samal ajal on nende vasteta jäänud sõnade hulgas näiteks üle 50 taimenime, mis on päris suur hulk, kui arvestada, et omajagu neist on tal siiski ka vaste saanud. Kui Göseken pidas vajalikuks need sõnad sisse võtta, siis järelikult pidi tal olema mingi kaalutlus, mingi põhimõte, millest lähtuvalt ta sõnu valis. Kui jutt on taimedest, siis näiteks mingi taimede loetelu. Samasuguseid loetelusid võiks eeldada ka näiteks loomade, kivide, kalade, lindude või ka eri tüüpi kaupmeeste või advokaatide puhul. Niisiis tundub, et Gösekenil oli kaks võimalust: ta kas kombineeris need mõisterühmad ise eri raamatute abil või siis oli tal kindel allikas, kus need teemad olid juba kompaktselt esitatud. Viimasel juhul, kui eeldada, et tegemist oli ühe kindla eeskujuga, võiks oletada, et see teos peaks:

- 1) sisaldama saksa ja ladina keelt, sest paljud märksõnad on esitatud nii saksa kui ka ladina keeles;
 - 2) olema küllaltki piiratud mahuga, sest väga ulatuslikust sõnaraamatust olnuks raske vajalikke sõnu välja valida;
 - 3) hõlmama väga erinevaid teemasid – või siis tuleks eeldada, et Göseken ise on oma sõnastiku koostamiseks läbi töötanud ulatusliku kirjanduse alates vääriskividest kuni kohtusüsteemini, taimeteadusest kokanduseni;
 - 4) sisaldama loetelusid ja eritlusi;
 - 5) olema piisavalt autoriteetne, et tööd sellele rajada.
- Ilmseid kokkupuutepunkte on Gösekeni sõnaraamatul vähemalt ühe selise teosega.

Jan Amos Komenský „Janua linguarum reserata”

Tegemist on XVII sajandi tuntud pedagoogikateadlase Jan Amos Komenský (1592–1670) läbimurdeteosega, ladina keele õpikuga „Janua linguarum reserata” („Keelte avatud uks”), mis ilmus esimest korda 1631. aastal üksnes ladinakeelsena, kuid tõlgiti kiiresti ka teistesse keeltesse ning edaspidi trükiti seda juba koos paralleeltekstiga kas ühes või mitmes keeles. Tallinna koolidesse jõudis see väga populaarne õpik tõenäoliselt juba 1630. aastate lõpus (Pöldvee 2009: 269–275).

„Janua” tiitellehel on öeldud, et tegemist on lühida meetodiga ladina (ja ükskõik millise teise) keele ning kõigi teaduste ja kunstide põhialuste õppimiseks. Õpik koosneb tuhandest lausest/lõigust, mis on grupeeritud sajasse peatükki, alustades maailma loomisest, elementidest ja taevavõlvist, lõpetades lõbustuste, surma ja matuste, jumaliku ettemääratuse ja inglitega. Vahepeale jäävad peatükid käsitlevad niihästi taimi, loomi, kive, kauplemist ja kohtupidamist kui ka linde, putukaid, haigusi, jahipidamist jm. Komenský eesmärk oli teha rahvakeelse paralleelteksti abil ladina keele õppimine hõlpsamaks ja anda peale sõnade õpetamise ühtlasi õpilastele teadmisi eri eluvaldkondade kohta.

„Janua” annab konteksti paljudele Gösekeni sõnaraamatus leiduvatele sõnadele ja võimaldab sõnastikus eri kohtadesse sattunud märksõnad mõistelistesse tervikutesse koondada. Ka eespool näiteks toodud kaupmehetüübid või sünonüümsed vasted advokaadi kohta leiavad võrdluses „Janua” tekstiga oma loogilise koha. Eri tüüpi kaupmehi on nimetatud alapeatükis „Kauplemisest” lõigus nr 492 (märksõnad, mis esinevad ka Gösekeni sõnastikus, sageli küll teistsuguses ortograafias, on poolpaksus kirjas, v.a side- ja ase-sõnad):¹⁰

¹⁰ „Janua” ilmus enne 1660. aastat paljudes osalt täiendatud trükkides eri paigus ja eri keeltes. Saksakeelse paralleeltekstiga, osalt erineva saksakeelse tõlkega ilmusid need Hamburgis, Leipzīgis, Gdańskis jm (vt nt XVII sajandi saksakeelsete trükkide elektronkataloogi VD17: <http://gso.gbv.de/> ja bibliograafiat Jones 2000: 183 jj), aga juba 1636. aastal ka Stockholmis (teine trükk 1638). Hiljemalt seal võis sellega lähemat tutvust teha ka Göseken, kes oli sama aja paiku (1634–1636) Stockholmis õukonnajutlustaja Johann Rothlöbeni juures koduõpetajaks (Sellius 1682: E_{3b}–E_{4a}). Esimene rootsikeelse versiooniga „Janua” ilmus 1640. aastal. Ülevaate Komenský kooliraamatute varasemate väljaannete Tallinnas leidumusest on andnud Aivar Pöldvee (2009: 273–274). Siinses artiklis esitatud „Janua” tsitaadid pärinevad 1640. aastal Leidenis ilmunud neljakeelsest, ladina-, saksa-

ld: *Et propolae, & institores, & tabernarii, & circumforanei seu circuitores, & scrutarii cum scrutis suis, & chirothecarii negotiatores dici volunt.*

Sks: Auch die **häcker** oder **vorkäuffer**/ vnd die **krämer**/ vnd die **budensitzer**/ vnd die **störger** oder **landstreicher**/ vnd die **trödeler** mit jhrem **altgerümpel** oder **trödelmarck**/ vnd die händtschuh-krämer/ **wollen alle handelbleut genennet** werden.¹¹

Advokaatidest on juttu alapeatükis „Kohtutest” lõigus nr 660:

ld: *Advocatus, paracletus seu patronus, clientem, utpote qui se in clientelam ejus dicavit, ac patrocinio ejus nititur, ne deserat; sed defendat atque propugnet: ex aequo tamen & bono, ne rabula audiat.*

Sks: Der **advocat**/ **beystandt** vnd **vorsprecher soll** seinen **part** oder **clienten**, alß welcher sich **in sein schutz** vnd **vertretung begeben**/ vnd **sich auff sein schutz verlasset**; nicht **verlassen**/ sondern **vertheidigen**; doch **nach recht** vnd **billigkeit**/ damit er nicht ein **zungendrescher gescholten** werde.¹²

Gösekeni arvukad taimenimed pärinevad ilmselt „Janua” alapeatükist „Taimedest”, mis koosneb suures osas liikide kaupa esitatud loeteludest: köögi-, tera- ja kaunviljad, sibul- ja maitsetaimed, lõhnavad ja pärjатаimed, roht- ja ravimtaimed, eri sorti põllutaimed ja mürgised taimed.

Peatükist „Metsloomadest” leiab infot nii kõigi eespool nimetatud eksootiliste kui ka tavalisemate loomade kohta. Nende iseloomustamiseks kasutatud sõnu ja väljendeid võib leida ka Gösekeni sõnastikust. Näiteks on elevanti kohta öeldud, et ta tõmbab toitu lähemale londiga – ld: *proboscide seu promuscide pabulum attrahit*; sks: *vnd zeucht das futter mit seinem elephanten*

prantsus- ja itaaliakeelsest väljaandest (Janua 1640), mille üks eksemplar asub ka Tartu Ülikooli Raamatukogus ja mis on Google Books'i kaudu digiteeritult kättesaadav ka internetis. Tiitellehe järgi on seda väljaannet täiendatud vähemalt 2000 sõnaga. Esialgsete tähelepanekute järgi ja võrdluste põhjal Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas leiduvate väljaannetega võib oletada, et Göseken on kasutanud väljaannet, mida oli esimese väljaandega võrreldes küll täiendatud, kuid mitte nii palju kui 1640. aasta väljaannet.

¹¹ Tõlge (siin ja edaspidi saksakeelse teksti järgi): 'Ka eest- ehk ülesostjad ja väikekaupmehed ja poodnikud ja harjuskid ehk turukaupmehed ja vanakraamikaupmehed oma vana koli ehk rämpsuga ja kindakauplejad tahavad kõik, et neid nimetataks kaupmeesteks'.

Eespool mainitud 'vürtspoodnik' (*specerey Krämer*) esineb 1640. aasta väljaandes ainult registris, viitega märksõnale *materialist*, mis asub alapeatükis „Metallidest”, lauses nr 104, kus on loetletud hulk aineid, mida saab osta vürtspoodnikult.

¹² Tõlge: 'Advokaat, kaitsja või eestkostja ei tohi oma kaitsealust, kes on end tema kaitse alla ja esindada andnud ning loodab tema kaitsele, hätta jätta, vaid peab teda kaitsma, kuid nii nagu kord ja kohus, et teda ei söimataks seaduseväänajaks'.

„Janua” kasutamist kinnitavad pikad fraasid, mis esinevad Gösekenil eraldi märksõnadena: *nach recht und billigkeit* (Göseken 1660: 140), *in schutz sich begeben / dare se clientelae* (Göseken 1660: 368) – ladina vaste lahknevus „Janua” versioonist võib viidata nii erineva tekstiväljaande kasutamisele kui ka sellele, et Göseken ei pruukinud oma trükieskujust alati täpselt kinni pidada, vaid võis kasutada endale suupärasemaid vasteid. Ka mõned eksimused ladina sõnade nimetava käände kujus lubavad oletada, et Göseken noppis need sõnad ladinakeelsest tekstist, kus need esinesid mingis muus käändes, ja moodustas nimetava käände vormid ise, leidmata iga kord mahti neid kas „Janua” registrist või mõnest sõnaraamatust üle kontrollida, nt lk 378 *tenden* (p.o *tendo* 'kõõlus'), lk 205 *testiculum* (p.o *testiculus* 'munand'), lk 402 *strigil* (p.o *strigilis* 'hobusesuga').

rüssel zu sich –, Gösekenil esineb eraldi märksõnana *elevandi lont* (*Elephanten Rüssel*, ee *Elewanti Nenna*), ka „Januas” kasutatud verbi saksa- ja ladinakeelne vaste esinevad ühes ja samas märksõnas: *ziehen* (*zu sich*)/*attrahere*, ee *henneselle kischkuma*.

Ilvese kohta: ld: *Lynx maculosa visu pollet*; sks: *Der scheckichte luchs hat ein scharppfes gesicht* 'tähnnilisel ilvesel on terav nägemine' – Gösekenil: *schec-kigt/maculosus, flechig*, ee *kiriow, nastlick; luchs/lynx*, ee *ilwis, ilwisck; gesicht/visus*, ee *Silm, neggo; scharff sehen/pollere visu*, ee *selgest nehha*.

Samast peatükist pärinevad ka elevandi (ld: *Elephas ... barrit*; sks: *Der elephant ... schnurret*), karu (ld: *ursus murmurat*; sks: *Der ... bär murmelt*), lõvi (ld: *Leo ... & leaena ... rugiunt*; sks: *Der löwe ... vnd die löwin brüllen*), rebasse (ld: *Vulpes ganniens*; sks: *Der belfernde fuchß*) ja jänese (ld: *vagit*; sks: *quackket*) hääliitsusi tähistavad sõnad, mis esinevad Gösekenil kas koos vastava looma nimetamisega või ilma: *schnurren/barrire*, ee *murrisema; murmeln/murmurare*, ee *nurrisema, torckuma; brüllen*, ee *mojrama, röhckima; Belffern* (*wie ein Fuchs*), ee *hambat hirwitama; Vulpes gannit*, ee *Rebbane kirriseb*;¹³ *Quacken/vagire, Lepus vagit*, ee *jennix hüab*.

Eespool mainitud märksõnad *vivipaarne* ja *ovipaarne* võib leida aga hoopis peatükist „Veeloomadest” lõigust 164: ld: *Squamosi sunt vivipari, glabri ovipari*; sks: *Die schuppichte bringen lebendige jungen/ die ohne schuppen/eyer*.¹⁴

Neist näidetest peaks olema selge, et sellised kokkulangevused ei saa olla juhuslikud, vaid Göseken on teadlikult valinud sõnu mõne saksa-ladinakeelse „Janua” väljaande järgi.

Terviktõlge või sõnaloend?

Arvestades Gösekeni sõnaraamatu ja Komenský „Janua” ilmseid kokkulangevusi, võib küsida, kas Gösekenil oligi plaanis koostada ainult sõnastik või oleks ta asjaolude kokkulangemisel avaldanud eesti keeles terve „Janua” tõlke. Nii üks kui ka teine kavatsus on võimalik ja eeskujusid on mõlemal, näiteks 1641. aastal Stockholmis ilmunud rootsi-ladina-saksakeelne väljaanne sisaldab peale ladina- ja rootsikeelse sõnaregistri ka rootsi-ladina sõnastikku. 1649. aastal andis Tartu ülikooli heebrea ja kreeka keele professor Johannes Gezelius trükki kreeka-ladina (temaatilise) sõnastiku, mis pealkirja järgi sisaldas sõnu nii Uuest Testamendist kui ka aasta varem samuti Tartus väljaantud kreekakeelsest „Januast”.¹⁵ 1646. aastal oli toonaselt Pommeri

¹³ Märksõna *Vulpes gannit* asub sõnaraamatus märksõna *Quacken/vagire* ja väljendi *Lepus vagit* järel (Göseken 1660: 327).

¹⁴ Tõlge: 'Soomuselised annavad elavaid poegi, need, kellel pole soomuseid, mune'. Eraldi märksõnadena on sõnastikus veel: *schuppe/squama*, ee *Sohmux; schupicht/squamosus*, ee *Sohmuxene; Ey*, ee *Munna; Glatt/glaber, glatt und kahl*, ee *palias*. Kaks viimast võivad muidugi suure tõenäosusega esineda ka hoopis teistsugustes kontekstides.

¹⁵ *Lexicon Graeco-Latinum Continens Voces omnes Appellativas, Cum Novi Testamenti, Tum Januae Ling. Graecae, Anno superiori hic Dorpati editae. In quo ipsum Thema sequuntur ex eo Derivata, haec excipiunt cum praepositione Composita, tandem Composita cum Nomine aliisque partibus Orationis. Opera & Vigiliis M. Johannis Georgii Gezelii, Hebr. & Gr. Ling. Prof. P. Ejusque impensis. Dorpati Livonorum Excusum a Johanne Vogelio, Academiae Typographo, Anno 1649. Aasta varem ilmunud kreeka- ja ladinakeelse „Janua” väljaandja oli samuti Gezelius.*

Köslini kooli rektorilt Jeremias Felbingerilt ilmunud ka „Januale” tuginev ladina-saksa sõnastik,¹⁶ kus olid kõik „Januas” esinevad ladinakeelsed sõnad esitatud peatükkide kaupa sõnaliikide järgi rühmitatult koos grammatilise infoga ja tõlkega saksa keelde.

Gösekeni sõnastikust leiab näiteid, mis võivad viidata sellele, et tema algkäsikiri ei sisaldanud mitte ainult üksiksõnu, vaid ka pikemaid tõlkeid. Tähelepanuväärsed on mõningad pikemad fraasid, mis on lähedased „Janua” tekstile, nt: *aurum purissimum est ponderosissimum*; sks: *das reineste Gold ist das wichtigste*; ee: *se keicke puchtamb kuld on se keicke rasckemb* (Göseken 1660: 468), vrd „Janua” peatükki „Metallidest” (lõik 95): ld: *Aurum est perfectissimum, quia purissimum & ponderosissimum: praesertim obryzum*; sks: *Das gold ist das vollkommeneste / weil es das reineste vnd wichtigste ist: fürnemlich das fein gold*.¹⁷

Sks: *der Hase nimbt seine zuflucht zu den dornen sträuchen*; ld: *lepus proripit se ad dumeta*; ee: *Jennix leickab meze / johxeb wössade pohle* (Göseken 1660: 487); vrd „Janua” peatükki „Metsloomadest” (204. lõik): ld: *Lepore nihil timidus, vel meticulosius; quicquid strepit, aures arrigit, aut se proripit, & ad dumeta vepreta ac senticeta confugit*; sks: *Nichts ist forchtsamers als der hase: wann nur was rauschet / so recket er die ohren empor oder hebet sich davon / vnd nimmet seine zuflucht zu den dornsträuchen / hecken vnd dornbüschen*.¹⁸

Tegemist pole siiski täpsete tsitaatidega ja rohkem on Gösekenil selliseid ütlushi, millele ei leidu „Januas” vastet.¹⁹

Teise huvitava rühmana võib näiteks tuua märksõnu, mille eri keeltes vasted ei ole omavahel pärisel kooskõlas, nt: *heydenschafft / gentilismus*, ee *nende pagganade sehs*, vrd „Janua” peatükki „Surmast ja matustest” (lõik 963): ld: *In gentilismo conductae praeficae plangebant*; sks: *In der Heydenschafft haben sich etliche darzu gedingte klag weiber trawrig geberdet*.²⁰ Siin vastab eesti vaste pigem „Janua” tekstile, mitte sõnastiku saksa- ja ladinakeelsele vastele, ootuspärane eestikeelne vaste olnuks *paganad*.

Landsknecht / veteranus, ee *wanna söddamees*, vrd „Janua” peatükki „Rahust ja sõjast” (lõik 698): ld: *Tirones intermiscetur veteranis*; sks: *Die unversuchte soldaten werden vnter die alte landsknechte gesteckt*.²¹ Saksa keelest lähtudes olnuks siin ootuspärane eestikeelne vaste *söddamees*, praegu vastab eestikeelne vaste ainult ladinakeelsele.

Fläche / superficies, ee *se pehlene mah laijus*; vrd „Janua” peatükki „Maast” (lõik 77), kus on ld: *Terrae superficies* ja sks: *Die obere fläche oder auswendige*

¹⁶ Nomenclatura Latino-Germanica, exhibens Primum omnia Substantiva & Adjectiva, deinde Verba, & denique Particulas indeclinabiles singulorum Capitem Januae Lingvarum I. A. Comenii, cum quarumcunque partium Orationis Accidentibus Grammaticis, & rectae pronunciationis notis: Adornata In usum Scholasticae Juventutis. opera & studio. Jeremiae Felbingeri. Stetini: Typis Georgii Goetschii, 1646. Digiteeritud: http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/dms/werkansicht/?PPN=60041728X&LOGID=LOG_0003 (2. II 2011).

¹⁷ Tõlge: 'Kuld on täiuslikem, sest ta on kõige puhtam ja raskem, eriti puhas kuld'.

¹⁸ Tõlge: 'Mitte keegi pole nii pelglik kui jänes: nagu miski kahiseb, ajab ta kohe kõrvad kikki või teeb minekut ja põgeneb okaspõsastesse, hekki ja okaspõsastikku'. Gösekenil on eraldi märksõnad veel *hase / lepus*, *furchtsahm*, *Rauschen / strepere*, *Ausrecken die Ohren* (lk 118), *Ohren recken / arrigere aures* (lk 316), *Dornbusch*, *Hecke (Dornhecke) / vepretum*.

¹⁹ Gösekeni sõnaraamatu fraseoloogiliselt huviväärse aine kohta vt Krikmann 1986: 15 j.

²⁰ Tõlge: 'Paganate seas leinasid selleks palgatud nutunaised'.

²¹ Tõlge: 'Noorsõdurid pannakse vanade sõjameeste hulka'.

breite des erdreichs 'maapind'. Eestikeelne vaste on siin ilmselgelt „Januas” *Fläche* selgitusena esitatud saksakeelse fraasi tõlge, peale selle ei sisalda sõnastiku saksa- ja ladinakeelne märksõna vastet eestikeelses versioonis esinevale sõnale *mah* 'maa'.

Leidub ka vastupidiseid näiteid, kus saksakeelne vaste on põhjalikum kui eestikeelne, nt *stein im schue / scrupus oder scrupulus*, ee *Sommar / a, Somma-raken*. Saksa vaste tähendus 'kivi kinga sees' on lähedane „Janua” lõigule 84 (peatükk „Kividest”): ld: *Scrupulus calceo illapsus, ni eximatur, urget*; sks: *Ein spitziges steinlein / das in den schuch gefallen ist / wo es nicht heraus genommen wird / trucket es.*²² Eestikeelne vaste vastab ladinakeelsele.

Huvitav tähenduserinevus on märksõnas *bützling / fungus*, ee *küünlahais*. „Januas” esineb see peatükis „Töötoast” lõigus 745, kus on juttu töötoa valgustusest ja sellest, et lambitahti tuleb sageli kärpida, tahikäärud seejärel kõrvale panna, et need midagi ära ei määriks, ning tahi ärälõigatud osa tuleb „kustutada, et see ei haiseks” (ld: *fungumque ne foeteat, extingue*; sks: *vnd lösche den butzling auß / daß er nicht stincke*). On võimalik, et Gösekeni teada nimetatigi eesti keeles tahi ärälõigatud osa küünlahaisuks, kuid samamoodi võiks oletada, et võimalikus põhjalikumast käsikirjas võis see lõik olla tõlgitud viisil, mis tegi sellise vastete kombinatsiooni võimalikuks.

Kõigi nende näidete puhul jääb siiski vaieldavaks, kas need võivad tähendada seda, et Göseken noppis need märksõnad välja ulatuslikumast käsikirjast, või on tegemist lihtsalt kiirustamisest või puudulikust keeleoskusest tingitud ebatäpsustega. Kindlasti polnud Komenský „Janua” Gösekeni ainus eeskuju. Ka „Januas” käsitletud teemade puhul, näiteks linatöötlemise või hobuste kohta, võib tema sõnastikust leida rikkalikumat sõnavara.

Kokkuvõtteks

Kui nüüd tulla veel kord tagasi Gösekeni grammatika eessõnas kirjutatu juurde, siis tundub eelkirjeldatu valguses tõenäoline, et Göseken võis küll pastori karjääri algul, 1630. aastate lõpus ja 1640. aastatel, kõita puhtaid lehti Heinrich Stahli „Anführungi” vahele ja seda täiendada. See võis olla ka see tema töö, mida piiskop Jhering oli näinud. Alles hiljem – ei saa välistada, et alles koos Johannes Gutsloffiga 1656. aastal – hakkas ta tööle uue projekti kallal, milleks oli Jan Amos Komenský „Janua” tuginev sõnaraamat või ehk isegi „Janua” täielik tõlge. Kuid siis polnud põhjust enam Stahli sõnastikust kinni hoida, vaid pigem lisati „Januale” puhtad lehed, millele hakkas kujunema uus sõnastik. Sellest tulenes ka sõnade temaatiline korrastus, millest Göseken oma eessõnas räägib. Muidugi võttis Göseken trükivariandi tarvis terve hulga sõnu ja väljendeid ka Stahli ja Gutsloffi sõnastikust ja omaenda või kellegi teise märkmetest senise eestikeelse kirikukirjanduse kohta. Peale selle tuleb arvestada, et ehkki Göseken oli oma grammatika ilmumise ajaks sõnavara kogunud juba pikemat aega, oli ta seda ilmselt teinud eri aegadel eri kaalutlustel ja pannud seda kirja erinevatest põhimõtetest lähtudes. Sõnaraamatu avaldamise võimalus võis avaneda suhteliselt ootamatult – trükkal Adolph Simoni jutule läks Göseken vist alles 1659. aastal, kui Simon

²² Tõlge: 'Terav kivike, mis on kinga sisse kukkunud, kui seda välja ei võeta, teeb haiget'.

hakkas ette valmistama Stahli õpiku uustrukki (Treumann 1977: 56) –, nii et tegemist võib olla kiiruga vormistatud kompilatsiooniga eri käsikirjadest, mis Göseken aastate jooksul oli koostanud või mis tal parajasti pooleli olid. Selle sasipuntra harutamiseks on vaja põhjalikumaid uurimusi.

Arhiivimaterjalid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu

Kirjandus

Boecler, Johann Wolfgang 1853. Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten, Derer Sie sich So ins gemein alß insonderheit, Bey ihren Kindtauffen, Hochzeiten, Begräbnissen, und sonst zu gebrauchten pflegen, Reval, zu finden bey Christoff Brendeken. – Scriptorum Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland; in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben. Zweiter Band. Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir, lk 665–680.

EKA I = Eesti kirjanduse ajalugu. 1. köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40ndate aastateni. Toimetanud A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.

Gutslaff, Johannes 1648. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam.... Dorpati Livonorum: Johannes Vogel [Faksiimile ja tõlge: Johannes Gutslaff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam/Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 1998].

Göseken, Heinrich 1660. Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache.... Reval [Faksiimileväljaanne: Heinrich Göseken, Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977].

Hasselblatt, Cornelius 2006. Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: de Gruyter.

Janua 1640 = I. A. Comenii Ianva Avrea Reserata Qvatvor Lingvarum, Sive Compendiosa Methodus Latinam, Germanicam, Gallicam & Italicam Linguam perdiscendi, sub Titulis centum, Periodis mille comprehensa, & Vocabulis bis mille ad minimum aucta; Cum quadruplici Indice, A Nathanaele Dhvez, in Idioma Gallicum & Italicum traducta. Lugd. Bat.: Ex Officina Elseviriorum.

Jones, William Jervis 2000. German Lexicography in the European Context. A Descriptive Bibliography of Printed Dictionaries and Word Lists Containing German Language (1600–1700). (Studia linguistica Germanica 58.) Berlin: de Gruyter.

Kask, Arnold 1956. Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keelelisi küsimusi. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 1.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 140–176.

Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

- K i n g i s e p p**, Valve-Liivi 2009. Leide Heinrich Gösekeni sõnavaramust. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 620–630.
- K i n g i s e p p** jt 2010 = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau, Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- K r i k m a n n**, Arvo 1986. Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes. Tallinn: Valgus.
- L a a t s**, Alar 1989. 250 aastat esimese eestikeelse Piibli ilmumisest. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 705–719.
- M u n d**, Argo 2001. Saksamaa kukk läks üle poodava silla. Pilguheit eesti keele esimestesse grammatikatesse ja sõnastikesse. – Oma Keel, nr 2, lk 12–18.
- M u n d**, Argo 2003. – Verbidest Heinrich Gösekeni sõnaraamatus. – Vana kirja-keel ühendab. Artiklikogumik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 181–188.
- M ä g i s t e**, Julius 1957. Ununenud eesti sõnu. – Tulimuld, nr 3, lk 154–159.
- NEG 1656** = Neu Ehstnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. H. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasset sind. Reval: Gedruckt bey Adolph Simon, Gymn. Buchd.
- P a u l**, Toomas 1999. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- P õ l d v e e**, Aivar 2008. „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Aetas historicorum. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11. Raamat ja aeg 1.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.
- P õ l d v e e**, Aivar 2009. Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III. Koostanud Enn Küng. [Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24).] Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 231–278.
- R e s s**, Kristel 2009. XVII sajandi saksa-eesti sõnastike töötlemise probleemidest. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 631–641.
- R ä n k**, Gustav 2000. Toit, mis puudus vana-eestlase laual. – Gustav Ränk, Müüt ja ajalugu. Koostaja Pille Runnel. (Eesti mõttelugu 32.) Tartu: Ilmamaa, lk 294–298.
- S e l l i u s**, Joachim 1682. Jesus der Betrübten Sünder Süssester Trost in Noht und Todt/ Bey hoch-trauriger Beerdigung Des Hn. Heinrici Gösekenii, Jn einer Gedächtniß-Predigt vorgetragen durch M. Joachimum Sellium, Reval: Gedruckt bey Christoff Brendeken.
- S t a h l**, Heinrich 1637. Anführung zu der Esthnischen Sprach. Revall: Chr. Reusner der älter [Faksimileväljaanne: Heinrich Stahl, Anführung zu der Esthnischen Sprach. Brampton–Tartu: Maarjamaa, 2000].
- S t a h l**, Heinrich 1638. Hand- und Hausbuches Für die Pfarherren und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Dritter Theil, Darinnen die gewöhnliche Evangelia und Episteln durchs gantze Jahr, zusamt der Historia des bitterm Leidens und Sterbens unsers Herrn Jesu Christi, In Teutscher und Esthnischer Sprache angefertigt, Revall: In Chr. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey.

- T a f e n a u, Kai 2006. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koostanud Enn Küng. [Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).] Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 241–294.
- T r e u m a n n, Hans 1977. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Hans Treumann, Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, lk 52–65.
- V a l m e t, Aino 1960. Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 612–617.
- V i i r e s, Ants 2001. Eesti vanem leksikograafia ja etnograafia. Lisandeid eesti rahvariiete ajaloole. – Ants Viires, Kultuur ja traditsioon. (Eesti mõttelugu 39.) Tartu: Ilmamaa, lk 15–25.

Über ein bisher übersehenes Vorbild des Wörterbuchs von Heinrich Göseken

Im Jahre 2010 wurde der 350. Jahrestag des Erscheinens der Grammatik von Heinrich Göseken (1612–1681) begangen. Das seiner Grammatik „Manuctio ad linguam Oesthonicam“ (1660) angefügte Wörterbuch wird als die umfangreichste Wortschatzquelle der estnischen Sprache aus dem 17. Jahrhundert gerühmt. Neben dem erwartungsgemäßen Wortschatz zu verschiedenen Lebensbereichen (z. B. Werkzeuge und Tätigkeiten der Bauern und Handwerker, Krankheiten, Tiere, Kleidung usw.) gibt es in diesem Wörterbuch auch überraschend spezifische Stichwörter, beispielsweise exotische Tiere oder zahlreiche fast synonyme Wörter für Kaufleute oder Anwälte. Darüber hinaus hat Göseken Stichwörter ohne entsprechenden estnischen Ausdruck in sein Wörterbuch aufgenommen, unter denen finden sich über 50 Pflanzenbezeichnungen. Das erweckt leicht den Eindruck, dass sich Göseken nach einer Vorlage richten konnte, wo er diese Wörter, jedoch ohne estnische Entsprechung, vorgefunden hatte. Tatsächlich kann man in vielen Fällen Parallelen zum berühmten Lateinlehrbuch „Janua linguarum reserata“ (1631) von Jan Amos Komenský ziehen, das in vielen Auflagen mit deutsch-lateinischem Paralleltext erschien und wahrscheinlich schon zu Ende der 1630er Jahre auch in Revaler Schulen benutzt wurde.

Kai Tafenau (geb. 1975), MA, Estnisches Historisches Archiv, wissenschaftliche Mitarbeiterin der Publikationsabteilung; Doktorandin am Lehrstuhl für estnische Sprache der Universität Tartu, kai.tafenau@ra.ee